

ԲԵՐՈՅՈՒՆ, ՌԻՍՈՒՄՆՈՒՆ, ԱՐՈՒԵՍԳԻՏՈՒՆ

ԺԸ. ՅԱՐԻ 1904

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 ց.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 ց.:

ԹԻՒՆ 1, 2

ՅՈՒՆՈՒՐ, ՓԵՏՐՈՒՐ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆ

ԲԻՐՈՅՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՆ

Է.

ԼԵՕ

(ԱՐԱՄԵՆԱԿԱՆ ՍՈՒՆՈՒՆՆԵՐ):

Պիկասի Հայոց ժամանակակից հեղինակներու շարքին մէջ առանձնակարգ տեղ կը գրուէ Լէօ, որ մանաւանդ այս վերջին 5 տարիներու ընթացքին մէջ շարք մը կարեւոր երկասիրութիւններ երևան հանեց նախ կոլկասի պարբերական մամուլէ մէջ եւ ապա առանձին հրատարակութեամբ:

Լէօ իր գրական գործունէութիւնն սկսած է "Մշակի" մէջ իբրեւ զաւառական թղթակից եւ

• "Հանդէսիս, այս նտաքըրթական քաժիմպիտի շարունակ մը յարգ. քարեկան եւ թերթիս քաղվարդին աշխատակիցը, որ քաւան ժամանակէ ի վեր ընդհատած էր: "Ռուսասայոց զրականութիւնը,

մինչդեռ ժամանակ կը գրէր փոքրիկ վէպեր եւ պատկերներ իրական կենսաբան վերջուած եւ երբեմն ալ ձգտումն ունէր նկարագրութիւններով համառած: Այս գրաւածքներն իրենց վրայ հատկապէս "Մշակի", ընթերցողներուն ուշադրութիւն, որոնք միշտ հետաքրքրութեամբ կը կարդային Լէօյի գրչի արտագրութիւնները: Հանգուցեալ Գրիգոր Արծրունին, որ շատ լաւ գիտէր սկսնակ գրողները քաջակերելու եւ յառաջ քաշելու դազանիցը, անմիջապէս նշմարեց այդ զաւառացի յօդածագրի ընդունակութիւնն եւ շվարանեց հարկ եղած կարեւորութիւնը տալ անոր գրաւածքներուն: Լէօ այս ընդունելութիւնէն քաջակերտած հետզհետէ աւելի մղուեցաւ գրականութեան մէջ, որչափ իր զբաղմունքը կը ներէր (ինք հեռագրական պաշտօնեայ էր): Մէկ կողմէ կը գրէր, միւս կողմէն ինքնակրթութեամբ կը լրացներ իր ուսումնական եւ մասենագրական ծանօթութիւններու պէտքը, մինչեւ որ 1897ին բարբառին տեղափոխուելով Թիֆլիս իբրեւ "Մշակի" խմբագրութեան անդամ, ալ տշնուհետեւ մասնաւոր, կողմակի պաշտօնէ հեռացաւ եւ ամբողջապէս նուիրուեցաւ լրագրական եւ մասենագրական գործին:

Թերթիս Մ. տարեշրջանով սկսեր է եւ այս խորագրին տակ հրատարակուած են.

Ա. Ռաֆայէլ Պատկանան, 1887, էջ 85—88:

Բ. Յակոբ Մանթր-Յակոբան (Բաֆֆի) 1887, էջ 115—118:

Գ. Ռուսասայոց զրական լեզուն, 1888, էջ 11—12, 21—22:

Դ. Գաբրիէլ Սունդուկեանց, 1888, էջ 125—27, 136—138:

Ե. Ռուսերէնի ազդեցութիւնը, 1889, էջ 6—9, 25—28:

Զ. Պերժ Պոռնանց, 1889, էջ 61—63:

ԽՊԱ.:

Լէօ գեռ երիտասարդ եւ յոյս կու տայ թէ երկար ժամանակ պիտի ծառայէ հայ գրականութեան զարգացման:

Լէւոյ գրական ուղղութեան վրայ աւելորդ էր համարինք խօսիլ, քանի որ նա եղած է գրի-գոր Արծրունիի աշակերտն եւ ջերմ հետեւողը: Հանգուցեալ մեծ հրապարակախօսի յառաջիմական լայնիմաստ քաղաքականներուն յարող եւ յառաջ մղող ամենանշանաւոր գործակիցներէն մէկն է եղած եւ կը շարունակէ յարատեւել նոյն ընթացքին մէջ: Իր բոլոր գործածքները սոքորուած են այն սկզբունքներով, որոնց պաշտպանն է «Մշակ»:

Լէօ սկսած է իրրեւ վկայաւան. ունի բողմաթիւ փորձ եւ մի մեծ վէպ («Մէլեքի Սէլիկը»), Բայց վերջին գործերնոր գործունէութեան ուսումնասիրութեան նպատակն է եղած՝ հայոց նոր պատմութիւնը, իր հրատարակած բոլոր նոր աշխատութիւնները թէ կենսագրական եւ թէ պատմական, բոլորն ալ կը ձգտին երեւան հանելու վերջին երկու գործերու հայ կեանքի պարագաները, բազմակողմանի դիտումով: Այս ջրմանն վերաբերելով թէ՛ տպուած եւ թէ՛ անտպել, բազմաթիւ հայ եւ օտար աղբիւրներ եւ ունեցած իր ձեռքի տակ, զորոնք տարինքն ընթացքի մէջ մեղուաշան աշխատութեանը այս ու այն կողմէն ժողոված է եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրած: Կա կ'աշխատի իր կարգադրութեան առկ եղած կամ իր ջննած բոլոր նիւթերը հրապարակ հանել այս կամ այն ձեւի տակ եւ անոնցմէ որքան կարելի է շատ պոյն ցաղել: Այս ձգտումն պէտք է վերադրել այն հանգամանքը, որ Լէօ չի քաշուի իր ծրագրած նպատակին հետեւն կամ մտէն կապ ունեցող մտէն մի հոսմ նիւթ կամ նոյն իսկ արդէն ծանօթ իրողութիւն նոր լուսարանութեան կամ ինքնուրոյն նկարագրութեամբ մտքնել իր աշխատութիւններուն մէջ: Բայց նշանաւոր նիւթերու անխորի եւ մանրանգ ընդարձակ ծառայով գործածութիւնը՝ տարակոյս չկայ, ընթերցողի միտքը կը հեռացրնէ պատմութեան առանցքէն եւ կը ստիպէ զայն երկար ժամանակ գեգեղել իշտանի անցքերու նկարագրութեան մէջ: Այս անյարմարութիւնը հեղինակն եւս կը նկատէ անշուշտ եւ այս պատճառով է, որ նա ամէն ջանք գործ կը դնէ իր հետեւոր կամ կողմակի նիւթերը կապել գործող անձերու կամ գլխաւոր անցքերու հետ, իրեն լուսարանութիւն գործածելով այս կամ այն գործողութեան: Պէտք է խոստովանիլ, որ նա ընդհանրապէս յաջողած է այս գծուար կետին մէջ ալ:

Լէօ արագ եւ բեղմնաւոր բարդ է, իր գրչին տակ մտքը միմանց շուտ կը յարդրեն եւ կը կրկնուին: Անոր համար սովորութիւն է գարածած պատմութիւնը կամ նկարագրութիւնը սկիզի ab ovo, այնպէս որ մինչեւ բուն խնդրին հասնին ընթերցողը բաւական ընդարձակ ջրման կը ստիպուի ընել: Լէւոյ գրչի այս բնորոշ յատկութիւնը

զգայն կերպով կ'երեւայ ոչ միայն իր հեղինակութիւններուն, այլ եւ հրապարակաստական յոգուածներուն, որին համար «կիրակնօրեայ զոյցներուն» մէջ («Մշակ»): Բայց միւս կողմէն մեր բազմաշնաւ հեղինակի այս շեղումները կրնան իրարարարացում գտնել երբ նկատի ունենանք, որ մեր կեանքն եւ գրականութեան ներկայ պարագաներուն մէջ այսօրինակ ուսումնասիրութիւնք մեծ ապէս կարեւոր են եւ հետաքրքրական իրենց բովանդակած բազմակողմանի նիւթերով եւ պատկերներով, եւ շօշափուած հասարակական հարցերով, որոնց մէջ քիչ չեն այնպիսիներն, որոնք սովորականն տարբեր, նոր հայեցակէտներով լուսարանուած կը մատուցուին ընթերցողներուն: Հեղինակն իր ջննածութեան բովանդէն կ'անցնէ ձեռքէն առկ ունեցած ամէն մի նիւթ եւ տեղեկութիւն: Օրինք կը պատմէ կամ կ'աւելցնէ առանց անոր՝ իր ջննածութեան յատուկ գործքի տալու: Այս պարագան ցոյց կու տայ, որ ոչ մի հոսմ նիւթ նա չի մտքներ իր աշխատութեան մէջ, այլ զայն կը ջննէ, կը կշռէ եւ այնպէս կը ջննայ կապել իր պատմութեան բոլորն մի գեղեցիկ մի անձին հետ:

Լէօ ուժեղ ու ունի իր գրչով՝ հաստատ համոզմունքի աղբիւրն բղետղ մի հոսմ է, որ անարգել կը յառաւանդայ եւ կը Բոլորն շատ անգամ հեղեղով այնպիսի սահմաններ, որոնք սկզբնականապէս իր իսկ ծրագրէն բաւական հեռու կը մնային:

Որովհետեւ Լէօ այժմ իր գրական գործունէութեան գլխաւոր նպատակ ընտրած է եւ սկսած է ճանջցուիլ աւելի իր պատմագիր, ուստի՝ անոր վկայագրական աշխատութիւններու ջննութիւնը թողնելով, առ այժմ պիտի խօսինք այն գործերու վրայ, որոնք կենսագրական եւ պատմական բովանդակութեան ունին եւ առանձին գրքով հրատարակուած են:

Լէւոյ գրած առաջին կենսագրութիւնն է՝

«Գլուգու», Թիֆլիս 1893, Լէւոյ այս աշխատութիւնն ինձ յայտնի էր նախ քան հրատարակուիլը, որովհետեւ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնն ինձ եր յանձնել զայն ջննելն եւ անոր մասին կարծիք յայտնելը: Իմ զեկուցմանէն վերջը յիշեալ Ընկերութիւնն իր հաշուով հրատարակեց այս գիրքը: Ընթերցողն անշուշտ չի պատկեր, որ յառաջ բերեմ այստեղ գրքի բովանդակութիւնը. որնեւ յայտնի չէ այսօր անգլիական մեծ մարդաւեք քաղաքագետի կենսուն եւ գործունէութիւնը: Լէօ շատ գեղեցիկ կերպով կատարած է իր յանձն առած աշխատութիւնը: Հայ ընթերցողի համար ու՛ ամենալաւ աղբիւր է ծանօթանալու ոչ միայն Գլուգուտեի առանին եւ քաղաքական կեանքին, այլ եւ Սեդիկայի ամբողջ այն ջրմանն իրարեւրել, որոնք կատարման մէջ այնքան կարեւոր դեր է խաղալած մեծանուն պատական անձը: Հատ ընդարձակորէն պատմուած է ի մէջ այլոց 1894—1896ի ոստկալ տարիներու մէջ Գլուգուտեի բռնած համարական ընթացքը:

Ինչպէս յայտնի է հանգուցեալ grand old manը (մեծ ծերունին) իր երիտասարդութեան

* «Մեղիքի աղիկան» մասին տն Վ. Մէնձլիշեանի մատնախօսակարն, համադր. Ամսոր. 1898, էջ 271-73: յՄԲ.:

ժամանակ ծայրահեղ յետադիմական էր, իսկ 77 տարեկան ժամանակ սաստիկ յառաջդիմական։ Այս հակադասական փոփոխութեան էութիւնն եւ հանգամանքները բացատրելու համար 150 յառաջ կը բերէր Գլագատսոնի հետեւեալ խօսքերը. «Ի՞մ մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները հասկանալու համար՝ պէտք է նկատուի առնել հետեւեալը. ինձ կրթութիւն տուողները զարգացրին իմ մէջ այն հասկացողութիւնը թէ ազատութիւնը կամար է. իսկ եւ համար կամայ հասկացայ, որ ազատութիւնը բարիք է,» Բացատրութիւնը աւելորդ է... կը գրէ 150 իրաւամբ, այնչափ պարզ է Գլագատսոնի խօսքերուն միտքը։

Գրքին կցուած է Գլագատսոնի պատկերը։

«Թւե՛կ ի՛նչո՛վի՛ր Արշալ-Յեան, 4 պոփրե՛րով, Թիֆլիս 1912.» — Թովսեփ կաթողիկոս Արղութեանը XVIII. դարի հայ հռչակաւոր գործիչներից մէկն է. մէկը այն համարկանցից, որոնց թիւը մեղանում, գոթախառար, շատ չէ եղել,» Այսպէս կը սկսի հեղինակը՝ Արղութեանի կենսագրութիւնը։ 150՝ հիմամբ կը խօսի Արղութեանի կենսից պարագաներու վրայ։ Նախ տեսնենք կաթողիկոսի կենսագրութիւնը։ Արղութեանը եղբորստանը հիւսանալանարք սերած է երկու եղբայր Զաքարէ եւ Իւանէ սպասաւարներէն, որոնք նշանաւոր դեր են կատարած հայոց եւ վրաց պատմութեան մէջ։ Հիմնադրելով Վրաց Հեղափոխութեան դաւորի վաւերագրութեան վրայ՝ Ռուսաց Պաւել Ա. կայսրը 1800ին Արղութեաններուն իշխանական տիտղոս է շնորհած։ Այն թուականէն վերջը՝ Արղութեան-Երկայնարագույն իշխանները շատ կարեւոր ծառայութիւններ են մատուցած կովկասի զինուորարար իբրեւ զինուորական եւ քաղաքական բարձր պաշտօնականներ։ Արղութեաններու տոհմային կալուածքը հռչակաւոր Ստանհինն է, Տին Գուգարաց աշխարհի մէջ, այսօր Լոսի գետաւ, որ ծնած է Թովսեփ 1743 Մայիսի 23ին։ Իր սկզբական կրթութիւնն ստացաւ Ստանհին վանքը եւ ապա գնաց Էլմիածին, ուր աշխարհած է Սիւնուկ կաթողիկոսին։ Ըստ կանոնի նա բնագունեցաւ հոգեւորական աստիճանները։ 1769ին արդէն եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած 26 տարեկան հասակին մէջ։ Ամսօրյալէս վերջը Թովսեփ եպիսկոպոս գնաց Թուրքիա եւ այնտեղի հայոց մէջ ժողովարարութիւն կատարեց Էլմիածին նոր շինութիւններու համար, եւ իբրեւ վարձատրութիւն՝ ստացաւ արքեպիսկոպոսութեան աստիճան։ Հաջին 30 տարեկան էր, երբ Թովսեփ արքեպիսկոպոսն ընտրեցաւ Ռուսաստանի հայոց Առաջնորդ եւ 1773ին ուղեւորուեցաւ իր նոր պաշտօնատեղին։ 27 տարի Առաջնորդական պաշտօն վարելէն ետքը երբ 1799 թուականի վերջերք Ղազար կաթողիկոսը վաճառեցաւ, վրաց արքունիքի եւ առական կառավարութեան միջամտութեան շնորհիւ նա ընտրուեցաւ Էլմիածին կաթողիկոս եւ 1801 Փետր. 10ին Ռուսաստանէն դարձաւ մտաւ Թիֆլիս։ Բայց նա դեռ չէր գնացել Էլմիածին կաթողիկոս տեղն, երբ՝ գնացաւ առաջ, կը պատմէ 150, կամեցաւ լղղանալ Թիֆլիսի հռչակված բաղնիսներում

... Կաթողիկոսը երկար մնաց տաք ջրի մէջ, իսկ իրինապահին, Փետրվարի 27ին (1801) գնաց (վրաց) թաղուհու մօտ թէ՛ խմելու։ Գիշերը նա սկսեց դողալնէլ եւ անողնի մտաւ, որտեղից նրան այլ եւս վիճակված չէր որջ գաւառ գալ։ Մարտի 9ին, գիշերը Թովսեփ կաթողիկոսը վաճառեցին, Մի քանի ամից յետոյ նրա մարմինը ուղարկվեց Էլմիածին, որ, համապէս նրա կտակի, թաղվեց Սիւնուկ կաթողիկոսի մօտ։

Որե՛մն՝ Արղութեան՝ իսկապէս կաթողիկոսական պաշտօն բնաւ չէ վարած։ Նա հռչակ կը վայելէ եւ մեծ մարդու անուն է թողած իբրեւ Ռուսաստանի հայոց Առաջնորդ. Թովսեփ եպիսկոպոս։ Այն ժամանակ երբ արեւմտեան հայերն զբաղած էին հայ գրականութեան վերակենդանացման գործով, պարսկական Հայաստանը զբաղած էր քաղաքական ազատութիւն ձեռք բերելու խնդրով։ «Միւսում էր, ասում է 150, այդ գործին ընդհանուր բնութարարութիւն տալ, դարձնել նրան համազգային հարց՝ գտնել պարսկական Հայաստանի մէջ՝ Պէտք էր աւելի մօտենալ Ռուսաստանին, անմիջական եւ. յարաբան. յարաբանութիւններ պահպանել նրա հետ,» եւ ահա այս գիրք կատարեց Թովսեփ արք. Արղութեան։ Արղութեանի աշակիցն եւ մտաւոր շնչին կի պաշտպանն է եղած նշանաւոր Թովհ. Ղազարեան, որ այն միջոցին մեծ ազդեցութեան տէր էր Պետերբուրգ։ Ղազարեան՝ Աւստրիայի կայսրէն ստացել էր կոմսի տիտղոս, իսկ ապա իր ժառանգները Ռուսաց կայսրէն տոհմային իշխանական աստիճան բնութանցան։ Թովսեփի՝ իր երկարատեան Առաջնորդութեան ժամանակ, սիրելին դարձաւ ուսուց աք. քունիքի եւ մի քանի նշանաւոր առաջ հրամանատարներու, որոնց շնորհիւ բազմաթիւ գիւրդութիւններ են արտօնութիւններ ձեռք բերաւ թէ՛ նոր գաղթական եւ թէ՛ վաղուց Ռուսաստանի մէջ գտնուած հայերուն համար։ Բայց այն մեծ ազգային գործն, որուն առնէն աւելի նուիրուած էր Արղութեան եւ որուն իրագործման իրո՞ք յառաջ այնքան եռանդով աշխատել էր իւրայեւ Օրբի, գոթախառար մնաց տեսնեց արդիւնքի եւ աննպատակ քաղաքական հանգամանքներու հետեւանքով վերջապէս բոլորովին մեկել թողուեցաւ։ 150՝ հայկական յայտերու այս կարճատեւ շրջան եւ յարակից դպրերը շատ մանրամասն կերպով կը նկարագրէ, յառաջ բերելով հետաքրքրական վկայագրեր պաշտօնական առաւ եւ ոչ աղբիւրներէ։ Մտնող այս աշխատութիւնը կը կարգադրուի մեծ հետաքրքրութեամբ։

150՝ իր այս կենսագրութիւնը կը վերջապէս հետեւեալ տողերով. «Ժամանակով, Թովսեփ Արղութեան, երբ կը հրատարակվին նրա բոլոր գրադարութիւնները, աւելի խոշոր անձնաւորութիւն կը գառնայ, քան այժմ է երեւում. Զպիտի մամ. առողջ նրա գրեթեմը, որովհետեւ նա մի ամբողջ պատմական շրջան է տեսնել մեր կենսի մէջ...»

Գրքի վերնագրի մէջ յիշուած 4 պատկերներն են՝ 1. Թովսեփ արքեպիսկոպոս Արղութեան, 2. կայսրուհի Եկատերինա II, 3. իշխան Գ. Պա-

տեմսին (Արդովեանի մասի բարեկամը) եւ է. Կոմ ԾովՏ. Լազարեան:

“Ստեփանոս Կալարեան, 2 Հոտոր, Թիֆլիս 1902,” Ռուսահայոց մէջ, Սա. Կալարեանց Հայ օրաթիւթեան եւ առանձնապէս յառաջագէմ հրապարակագրութեան հիմնադիրը կը համարուի, ուստի լէս բնդարձակ ուսումնասիրութիւն է նուիրած յառաջդիմական գաղափարներու տեղադրման քարոզչին:

Հեղինակը նախ երկարօրէն կը պատմէ Արտատնի Ռուսաստանին միացման ժամանակ Հայոց եւ վրաց մասւոր վիճակը, Հայոց պարօքներու եւ հոգեւորականութեան կացութիւնը, Լազարեան շեմարտի (Մոտրուս) եւ Կերսեմեան պարօքի (Թիֆլիս) հիմնադրութիւնը, ցոյց տալու համար թէ ինչ հանգամանքներու մէջ Կալարեանց սկսած է գործել:

Ստեփ. Կալարեանց՝ Պարսկաստանի խոյ գաւառէն գաղթող Եսայի քահանայի որդին է եւ ծնած է Թիֆլիս, 1812 Գեղա. 25ին, իր սկզբնական դաստիարակութիւնն առած է նոր բացուած Կերսեմեան պարօքին մէջ, իրեն գաղտնիք ունենալով ուրիշ գաղափարական Հայ մը Խալաթ-Ար-Էմ (Վերջ Հայաստանի, ժողովրդական վեպի յայտնի հեղինակը): 1830ին Կալարեան երկեր գերմանացի դիւանական Պարթոն, որ առաջին անգամ բարձրացաւ Արարատի գագաթին եւ ուսումնասիրեց այս աղբակին կառնարանական լեռը: Պարթոնի կ'աղիկներ Արովեան, որ իր ուղիմութեամբ դրուել էր գերմանացի ուսումնական ուղղութիւնն եւ սա առաջ կառավարութեան ծախքով Արովեանը մտցուց Գրպատի համալսարանը, որ թէեւ առաջին իշխանութեան տակ բայց իրագր գերմանական էր թէ իր ծրագրով եւ թէ իր ուսուցչականներու կազմութեամբ: Կալարեանց եւս հետեւեցաւ Արովեանին եւ ահա այսպէս իր սկսի առաջադիմ ուսանողներու զիմումը գէպ ի Գրպատ եւ առ հաւանակ գերմանական բարեբաղն կը թուլանայ: Այս կը թուլանայ ազգեցութեան տակ թէ Արովեան եւ թէ Կալարեանց պահուեցան գերմանացի օրերողներու հետ: Արովեան 1836ին գործաւ Հայերէնք եւ գնաց Ելմիսին, միտքը գրած լինելով իր օտայած կը թուլանայ ծառայեցնել Հայ մանկալոյ գաստարուութեան: այս նպատակով նա մինչեւ անգամ յոնին էր առեւ քահանայ ձեռնադրուիլ, բայց Ելմիսինի այն ժամանակի պետը՝ ԾովՏանն կամ Կալարեան, Լեզոյ անելով “փառաւոր, կարծամիտ կըրթականի ամենաթանկ տղայիքը մէկ, բացէ ի բաց մերժեց զինքն իրեն: “Հաւատից հետեւցած” մէկ. ուստի Արովեան օրական հացը հայթայթելու համար ստիպուեցաւ առաւական պարօքացիակ վարչութեան մէջ պաշտօն տանել: Կալարեանց աւելի երկար մնաց համալսարան քան Արովեան եւ աւարտեց “փիլիսոփայական դաստիարակ կանդիդատի”, տիպոգրով: Կա եւս կը բաղձար իր կենսաբանութիւնը Հայ տղայաց կը թուլանայ գործին, բայց ունեցաւ նոյն աշխարհութիւնը: Կալարեանց այս կենսին մէջ ալ հետեւե-

նցաւ Արովեանին եւ գիմեց առաւական կը թուլանայ մինչեւ, որ երկար պաշտօններէն ետքը ուղարկեց զինքն Կալարեան համալսարան իրեն Հայերէնի դասախոս. այնտեղ է աշակերտ միայն ունէր Կալարեանց, որոնց շը Հայ եւ շը առաւ: ԾովՏաննէս կաթողիկոսին յաջորդող Կերսեմ Կալարեանցին նոյնպէս լաւ տրամաբանութեամբ չէր Գրպատայ այս անգամ իր աններու նկատմամբ եւ շխանակեց անորոյ ոչ մի կը թուլանայ պաշտօն: Կալարեանց Կալարեանց 6 տարի եւ սովորեց այնտեղ արարներն եւ պարսկերէն լեզուները: Այն միջոցին դասախոսութիւն կը լսէր այնտեղ նաեւ առաջարկահանգի մասնադիր Կոմ Լէօն Յօրապ, 1846ին Կալարեանց առաւ Հայ-պարսկական պարսկութեան մաթիմատիկ աստիճան. իր Գիմեց-տիմեց (dissertation) նպատակն էր Հայոց գրականութեան պատմութիւնը, որ այս նիւթի վրայ առաւերէն լեզուով գրուած առաջին գործն է:

Կալարեանց իր այս ճառին մէջ մեծ դժուարանքով է խոսած Միւլիմարեան միաբանութեան վրայ, այնտեղ է, որ նա առաջին անգամ կը խօսի Հայերէն աշխարհաբարը գրական լեզուի վերածելու մասին, առաջարկելով “Մշակել մի ժողովրդական լեզու, հիմք բնդնելով արարականը. իսկ միւս բարբառներէն փոխ առնել բոլոր ազգի տարրերը:”, Աշխարհաբարին ցոյց տուած այս մեծ կարեւորութիւնն իր գէմ գրգռեց այն ժամանակի բոլոր Հայ ուսումնականներն, սկսելով կաթողիկոսէն:

1847ին Արովեան եւ Կալարեան որոշեցին գալ Թիֆլիս եւ գործել միասին ազգօրուս նպատակով: Բայց իրենց ընկերակցութիւնն այնտեղ երկար չուեց. յաջորդ տարին Արովեան անհետ կորաւ, մինչեւ հիմայ գեւ յայտնի չէ թէ ինչպէս եւ ուր: Կալարեանց նորէն յայտնութիւնն շխանակեց իր ծննդավայրն եւ 1849ին տեղափոխեցաւ Մոսկու, որ թէեւ առաջին ձեռնադրան, արեւելեան լեզուներու պրօֆեսորի պաշտօնով: Այն միջոցին իրեն պաշտօնակից էր ուրիշ նշանաւոր ուսումնական Հայ մը՝ Միկայիլ Էմմ, որ կը զբաղէր բացառապէս Հայագիտութեամբ եւ ունի եւրոպական հոգեւոր: Սա կը գրէր միայն գրաբար, ուր որ Կալարեանցի ուղարկութիւնն, ինչպէս ասինք, ուղղուած էր աշխարհաբարի կողմը: Կալարեանց հեղինակած է քանի մի գասաղգրքեր Հայոց պարօքներու համար:

Կալարեանցի բուն գործունէութիւնը կը սկսի “Լեւոնափայլով”, որուն առջին թիւը հրատարակուեցաւ Մոսկու 1858 Յունվարին: Այս ամսագիրը առաւ Հայոց առաջին ազատամիտ եւ յառաջագէմ ուղղութեամբ թերթին Կալարեանց եւ իր աշխատակիցները, որոնց մէջ նշանաւոր էր Կոմ, Էմմանուէլ (Միքայիլ Նալբանդեան), անմիջապէս սկսան իծ ու քննադատութիւններ անել Հայ հասարակութեան եւ հոգեւորականութեան վիճակին վրայ՝ անխնայ մերկացնելով անորոց հակասութիւնները: Լեւոնափայլը հետ միաժամանակ սկսաւ հրատարակուիլ Թիֆլիս անոր խիստ հակառակորդը պահպանողական եւ յետագէմ բանակի թերթը՝ “Մեղու Հայաստանին”: Կալարե-

րեանց կը պահանջէր, որ հայ տղաք ազգային դաստիարակութիւն ընդունին, հայ լեզուով, բայց նա կը հրաւիրէր որ ազգն ինքն հոգայ եւ չսպասէ հայ կղերին, որ ընդունակ չէր ժամանակի ոգին հասկանալու: Վարելի է գործել եւ ինքնաբերաբար, «միայն թէ, կը գրէր նա, ազգի հայրենաւոր բաժնէն մարդիկը զօտեւորվէին քաջութեամբ, եռային հոգով, ժողովէին իւրեանց բարոյական զօրութիւնքը մի ազգասիրական ընկերութեան մէջ

ազգի կրօնական բաժանման վրայ: «Մեր հայերին պարտ էր, կը գրէր նա, հրաժարվել կրօնական վէճերից, ջանք գնել քրիստոնէական եղբայրութեան մէջ թշնամիութեան դարձնելու, քան թէ հայաժողովութեամբ օրէ օր աւելի լայնացնել եւ օրէ օր աւելի բաժանել միմիանցից օրտերը եւ հոգիքը: Ազգը միապէս պատկանում է եւ լուսաւորչականին եւ վաթսյոյիկին եւ Պրօտեստանտին. ուրեմն թող այդ երեք ազգային

Լ Է Օ

եւ պատուի ապարդի բանային ազգի շնորհակց երեստարգանքի առաջեւ... Զոհաբերութեամբ պիտոյ է սկսանի ամենայն ազգայնութիւն, զրկանքի յանձնառութեամբ պիտոյ է գնվի ամենայն ազգային յառաջագիմութիւն: Այս տողերը յառաջ բերինք ցոյց տալու համար միանգամայն թէ ինչպիսի լեզուով կը խմբագրուէր Հիւսիսափայլ: Նազարեանց կը հերքէր նաեւ հայ արեւիաներու այն գլխաւոր առարկութիւնք թէ հոգեւորականութիւնն էր ազգութիւնը պահպանողը: Նազարեանց շատ առողջ հայեացք ուներ

բաժինները իւրեանց զօրչի վրայ արձանագրեն միապէս այս երեք բառով... Եղբայրութիւն, Հայրենասիրութիւն, Միութեւն: Այնպէս ինչպէս հասարակաց հայրենիքի համար, Սակից դատ նազարեանց կը պահանջէր, որ հայ եկեղեցին վերանորոգուի: «Եթէ Հայոց եկեղեցին պէտք է այս մեր կլանող ժամանակին դիմանայ, պահպանվի, ապա անպատճառ պիտոյ էր նորան նորոգել իւր հնացած եւ մաշված կենդանութիւնը, միտ գնել յառաջագնէ՞մ մարդկութեան պիտոյքներին: Հայոց եկեղեցին պիտոյ է մի բեֆօրմ առնէր ստրից մինչեւ

գլուխ, այսինքն մի ազգու վերածնորդութիւն Աւետարանի հաստատումն հիման վրայ... Եւս, զարեանքի այս նպատակաւ սկզբունքները տարու-
մելի աղմուկ եւ թշնամութիւն, յարուցին իր դէմ
եղան մինչեւ անգամ պահանջողներ, որ Հիւսիս-
ստափլլիայէ այդ համարները՝ բարձրագոյն (Տագիւթ)
անօրէնութեամբ՝ Ժողովուն եւ (հոյ՜ ծառիս
արուն), Եւթմանի Միւսումը յառուկ նիստ կա-
յալուց՝ Եազարեանցի նկատմամբ եւ 1861 Յուլի
8 պաշտօնական ամենաորութեամբ որոշեց միշ-
տորէն կոչուի փոխադրելու, որ նա խաղաղ զա-
գարեցնէ՝ Հիւսիսստափլլայ, Դ. Բայց ոչ կաթողի-
կոսը եւ ոչ Միսթօզ չկաթողացան իրանց ուսուցչ
կատարել։ Հիւսիսստափլլայ՝ առասպ զբաղմունկան
օրէնքի դէմ՝ շէր գործած ուստի եւ շէր կարելի
զադարձութիւն։ Թէ՛ Տագիւթարամութիւն եւ թէ՛
առհասարակ պահպանողական զաղաքաւորներով
սնունծ մարդիկ չէին կրնար տանել Եազարեան
դրական ուղղութիւն, որ ինչպէս ամենք, ի սկզբ-
րանէ եւ եթ թողդոք, գանգատող եւ հարուա-
ծողը գեր էր տանանէն Հայ կեանքի եւ Հայ հո-
գեարարութիւնէն հանգիւր։

«Նազարեանց» ի նկատին առնելով Հայ Ժողովրդի թէ մասունքն թէ ինքն թիական աննախանձելի վիճակը ամծ ծրագիր մ'իք յաղաքին, այն է՝ կազմել «Ընդհանուր հայտնութեան ընկերութեան» Բաշխման Ուսումնական կազմը հայոց ընկերութեան Բաշխման կենտրոնը, Այս ծրագիրը շատ ցոտաւոր իրագործելիք է, աւստի չյաղդեցաւ, բայց Նազարեանցի այդ աւանդական թիական աղագրութեան տակ երկու ընկերութիւն կազմուեցաւ, մէկը՝ «Բաշխման Հայոց Մարգարեական ընկերութիւնը», եւ մյուսը՝ «Նոր Նախիջևանի Բարեգործական ընկերութիւնը», որոցն երկուքն ալ մինչեւ Հիմայ կը շարունակեն եւ ծաղկող վիճակ անին։

Բայց Հիսթորիայը բաժանորդ չառ լինե-
սանք եւ Նազաբանաց չէք կոմար Տգալ ալ թիւթի
բոլոր ծախքերը: 1862ին բաժանորդներ իր թիւթի
170 էր միայն: Այսպիսի նիւթական անվաւ կ'ըրու-
թիւնք անկարելի էր շարունակել եւ Նազաբանաց
ստիպուեալ գաղաքներուց իր թիւթիւք: Մէկ տարի
ընդհատուեալ ետքը 1864 Յունկարիի Հիսթո-
րիայու վերականաւ լայն իր նոր գոյու թիւթն եր-
կաթատեւ չեղաւ, նոյն տարւոյ Նոյնեմբերն կը
Տրտաթաթակուք Հիսթորիայու վերին Տամար:

Նագաբարենց 6 տարի տառ-անելի նվաճական եւ մանաւոր դարձրալան զգործներով յառաջ տարաւ ամառիդ զգործը։ Բայց իր ոյժն յատուկ իր արդեն։ Հանգամանքները բոլորովին անպատաս էին իրեն, իսկ ինք իր սկզբունքներով իր բնաւ- որով՝ խեմք անկարող էր յարմարիլ միջպայայրին։ «Հիւսիսափայլն», աշուշու ունէր պակասութիւններ իրեն ամառիդ, բայց անոր մէջ էր գտնենք, եւսն է՛ւ «մեր նոր գրականութեան բոլոր ձիւ- լիքի սկզբնաւորութիւնը» — հրապարակախօսու- լիքին, գիտութիւն, վիպականութիւն, բանաստեղ- ծութիւն։ Նագաբարենցի արտեւ նահատակու- լիւն էր, «բայց իր շարունակէ Նեղինակը, իւրա- քանչիւր հասցանակութիւն մը որ եւ զազա- փար յաղթանակ է՝ Նագաբարենցի ետեւին։

կանգնած էր ինքնաճանաչութեան ճանապարհորդման, աշխատելու կորովով լի սերունդը... Հէնց այդ էլ ուղում էր Նապարեանցը, հէնց այդ սերունդն էլ միակ գեղեցիկ վարձատրութիւնն էր նրա համար...»

Նազարեանցի սկսած գործն եւ բռնած ուղ-
ղութիւնը շարունակեց Գրիգոր Արծրունին իր
Մշակող 1872ին, Տոբե մասնաւորաբար աւելի
պարզապէս էր եւ Արծրունիի մարտաւանդները վերջ
վերջոյ, յաղթանակը կանգնեցին...:

1868ին Նազարեանց ընտրուեցաւ Թիֆլիսի Ներսիսեան միջնակարգ դպրոցի տեսուչ, Բայց իր տեսչական պաշտօնը չտառ չտեսչեց, դպրոցի Տգգաբարձութեան հետ անհամաձայնութիւններ ունեցաւ եւ 1871ին հրաժարական տալով բոլորովին հեռացաւ Թիֆլիսէն, եւ վերադառնաճեց իր պրովինցիոնական պաշտօնը Մոսկուայի Լազարեան Զեմաբան մէջ։ Այնչէս հետեւ եւս այլ եւս դպրական եւ հասարակական հրապարակի վրայ չերեւցաւ։ Նիսիական կառաւորութեան մէջ եւս Մոսկուայէն եղած ժամանակի իր վերջին տարիները առ հասարակ չտառ տեսուի կ'անցնէին, Թէեւ չէին պակսիր իր համար անկէղծ բարեկեցութիւն, Հասարակութիւնը եւս իր քրտի խորեւ կը յարգէր զնրը, յիշելով իր մասնաւոր Թեմ ծառայութիւնը ազգի բարոյական վերածնունդին անոն ապարկելու մէջ։

1879 Ապրիլի 26ին մեռա Ստեփանոս Նա-
զարեանց՝ Մոսկովայի Հայ Հասարակութիւնի շէրի
կանգնէի իր գերեզմանի վայր։ Բայց անոր սիշա-
մանք ամէնէն առէր լազարեցիին եւ բարձրացուցնէր
Գր. Աւետարեանի եւ Սմբ. Էջմազեղ, որոնց շնոր-
հէւ Հայ Հասարակութիւնը սկսեց ծանշելու զինքն
եւ հասկանալ ճանաչողից Հասարակութեան գործիչ
արժանիքը։ «Եւ Նազարեանց, կը վերջացնէ լէօ,
այսօր է՝ որեւորում է Հեռու անցեալից, յաւի-
տանականութեան գրկից։ Միայն թէ լինէին
որեւորովոքեւ...»

Մենք գիտամաթ երկարօրէն յառաջ բերինք
Ատ. Նազարեանցի կենսագրութիւնն եւ հրապարակեալն
գործունէութիւնն, որովհետեւ մեր աւելանալուն
հայ ընթերցողներուն առհասարակ շատ
քիչ է նա ծանօթ...

“Գրիգոր Արշարունի. Մշտ, Ա. Հասար 1902,
Բ. Հասար 1903.”

Հառ գեղջցիկ եւ նպատակայարմար մտա-
ծութիւն եւ ունեցած լէ՛օ՛ գրբով առաւհայտը
եւեմ հրապարակագրի մանրամասն կենսագրու-
թիւնը՝ իր յարաբերութիւնը եւ վերաբերմունքը
գէպի դրիք։ Արծրունեկ՝ հզօրեակն ամբողջած է
իր Յաւատքամբի հետեւեալ առողջուն մէջ, ուղ-
ղուած «Նմանաանիկ օտաջցիկ» . . .

“Ես ձկն եմ, երաստապարտ աշակերտ-ներով, ձկն էս մարդկանցին, որոնք ես ուժեղ ձեռքով պարտ բերելուս գրպան Տրապանովիչ։ Լինել էր քաղաքաժամանկ կոչմանից, աստ՝ աստիճա-րադուր։ Ես չեմ կարող, ջանք որ չեմ վաճառ-Տոգալական, ահադեհ չեմ կուլել քո աշակերտների Տամար եմ պահելիս Տերոտովիչին, որի աստեղ-կարծել է միայն խոնարհվել, ծուրը գնել։ Եւ երբ

այսպէս է, կարող եմ եւ լինել չոս կենալի պատմարանը... Իմ որդազան պարտքը կը լինի միայն փաստերով ղեկավարել: Ես կը լսեմ ոչ միայն քեզ, այլ եւ չոս անթիւ թշնամիներով... Գորովէ չայեացքները, համագմէնքները անձեռնմխել են, անբռնաբարել են: Միւսը է խօսքը, կարծիքը ամբաստանել փաստերով, մեծաւ է անգաղափար իրողութիւնները լուստարանել եւ ոչ լոկ բառերով օրհնել կամ անիծել...»

Ահա այս սկզբունքով ղեկավարուելով Լէօ ձեռնարկած է գործի եւ մինչեւ վերջ հաւատարմի է մնացած, թէեւ Արծրունիի հակառակորդներն Լէօյի այս կենսագրութիւնը՝ «նքրողաբանութիւն», կ'անուանեն:

Բովանդակ գործն ամփոփուած է 3 հատորի մէջ, որոնց 2-ն արդէն հրատարակուած են եւ երրորդն ու վերջինը մամուլի տակ է:

Գր. Արծրունիի կենանքն ու գործունեութիւնը ծանօթ է արդէն Հայ գէոք. ընթերցողին, ուստի մանրամասնութեանց չեմ ինքար:

«Գր. Արծրունիի», Ա. հատորի մէջ Լէօ կը խօսի Ա. Արծրունիներու տոհմի եւ Բ. Արծրունիի ժամանական տարիներու (1864—1871) վրայ, ուրիշն այս հատորը պարզապէս նախապատասխանութիւն է միւս երկուքի համար, քանի որ Արծրունիի բուն գործունեութիւնը կը սկսի 1872էն, այսինքն «Մշակի» երեսփոխ օրէն: — Ա. հատորի մէջ գրուած են հետեւեալ պատկերները 1. Գրքի երեօթի՝ Գրիգոր Արծրունիի իր կատարեալ շափահատ ժամանակը, (2. Անդրեանի իր Գրիգոր Արծրունիի միասին, 1869, Հէյդլեքերգի ուսանողները) 3. Գեորգ Կոչա Արծրունի (Գրիգորի պապը՝ Վանցի) 4. Գորպաս Երեմիա Արծրունի (Գրիգորի չորրորդը) 5. Աբրիկոսյան Արծրունի (Գրիգորի մայրը) 6. Գրիգոր եւ Անդրեան Արծրունիներ (մանկութեան հասակ) 7. Գրիգոր Արծրունի, գիմնադաստ, 8. Գր. Արծրունիին՝ Նիցայցում (21 տարեկան) 9. Սոս. Ստեփանէ («Հայկական Աշխարհ», ամսագրի հրատարակիչը, որ յետոյ գարձաւ խրէն նպիսկոյ. Ստեփանէ) 10. Գր. Արծրունիին ուսանող Հէյդլեքերգում (22 տարեկան) 11. Հ. Ղ. Ալեւան եւ Լէ. Հ. Իգն. Սիրիւսեան, (որոնց ծանօթացեր էր Արծրունիին՝ Վենետիկ եղած ժամանակ):

Բ. հատորի բովանդակութիւնն է: — «Մշակի» առաջին տարիները (1872—1876). «Նշառաւոր Երկուն» (1876—1878) Արեւելեան հայքը եւ առաւթըրական պատերազմը: — Բ. հատորի պատկերներն են, 1. Գր. Արծրունի (այբարեն հասակին մէջ) 2. Գր. Արծրունի (1872ին) 3. Բաժնի («Մշակի», գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկը) 4. Հասկերգեան (աշխատակից) 5. Պ. Իգն. Սիրիւսեան (աշխատակից) 6. Միհրապա Ամբիկեան (աշխ.) 7. Գ. Ստեփանեան (աշխ.) 8. Հ. Առաւելեան (մշտական աշխ.) 9. Ա. Բալայան (աշխատակից), «Մշակի» այս ժաման խմբագիրը, 10. Գր. Արծրունի 1873ին, 11. Անդրեան Արծրունի (Գրիգորի եղբայրը, Գեորգ. պրոֆեսոր) 12. Յ. Տեր Սարգսեան (մշտ. աշխ. եւ Արծրունիի մտերմը):

Իսկ Գ. հատորը, որ ինչպէս ասի մամուլի տակ է, կ'ամփոփէ «Մշակի» 1879—1892 տ. շրջանը:

Այս 3 հատորները կը պատմեն ոչ միայն Արծրունիի կենանքն ու գործունեութիւնը, այլ 1860էն մինչեւ 1892, 32 տարիներու մէջ առատահայտ գրեթէ բովանդակ գրական եւ հասարակական կենանքը կ'ամփոփեն իրենց մէջ:

«Հայկական Ցպագրութեան», Թիֆլիս 1901 եւ 1902, հրատարակուած է 2 հատոր եւ զեռ շաբաթական է: — Այս վերնագիրը կարգաւոր ընթերցողը կ'ենթադրէ անշուշտ թէ հեղինակը պիտի տայ մեզ հայ տպագրութեան պատմութիւնը՝ իր սկզբէն մինչեւ զգրի հրատարակութեան թուականը: Բայց նա կը սխալի. Լէօյի «Հայկական Ցպագրութեան» բովանդակութեան բովանդակութեան արարք բան է. տպագրութեան պատմութիւնն այնքանով միայն առիթ է աւելի ընդարձակ եւ աւելի կենդանի մի աշխատութեան: Բայց թողնենք, որ ինքը հեղինակը բացատրութիւն տայ այս մասին իր գրքի Յառաջաբանի մէջ, «Իւրաքանչեւ գործ ունի մի որոշ ծրագիր, իմ ծրագիրն էր առաջագործելու մի ունեւոր, հոգաւոր, կուլտուրային (culture բառէն) ու բազմալեզու կուլտուր: Բայց նա այս աշխատութիւնը անուանեցի «Հայկական Ցպագրութիւն», որովհետեւ ինչպէս տեսնուի է ընթերցողը, որպէսզին ինչ ունեւոր, որի շուրջը պտայտ են գտնու իմ պատմութեանքները»:

Եւ այսպէս ուրեմ Լէօյի «Հայկական Ցպագրութիւնը» իրօք կը պատկերացնէ մեր առջեւ ժ.ժ. ժ.ժ. բայց մանաւանդ ժ.ժ. եւ ժ.ժ. գրաբերու հայոց հասարակական, գրական եւ մասնաւոր կենանքը, այն ժամանակի ժողովրդական շարժումներն եւ մանաւանդ հաստեման տպայային ձգտումները: Ճիշդ է որ այս բովանդակութիւնը քիչ կապ ունի գրքի վերնագրի հետ, բայց մեզ համար կարեւոր վերնագիրը չէ այլ այն, բազմակողմանի, ճոխ եւ հետաքրքրական նիւթներն, որոնց հաւաքածոն կամ համագրութիւնը կը զնն մեր առջեւ Լէօ: Այս կարեւոր եւ մասնաւոր մինչեւ հիմալ անծանօթ նիւթներու զանազուն հայ եւ օտար՝ այն աշխատանքով մանր աղբիւրներէ ժողովրդը, կարգաւոր եւ լուստարանել եւս անհնայն ձեռնարկութիւն չէ, մանաւանդ թէ ընդարձակ ընթերցող շրջանի համար անշուշտ աւելի օգտակար եւ աւելի յաղորդութիւն խոստացող քան թէ իսկողեւ հայկական տպագրութեան մանաւորութիւնը օգտակարներուն, որուն համար հեղինակը պիտի չկարողանար մրցել Միխայիլսեանի մը հետ:

«Հայկական Ցպագրութեան», մէջ ա. Լէօ կարող էր տեղ տեղ կրճատել իր պատմութիւնը ընտրութեան ընթացքին այնպիսի հեռաւոր նիւթերով եւ մանրամասնութիւններով՝ որովք ոչ թէ միայն «տպագրութեան» այլ եւ հայի կենանքի հեռաւոր քիչ առնչութիւն ունին: Այս կրճատումներն ամբողջ կարծիք կը շահարկէ քան թէ կը վնասուէ: Բայց լուստարել է ունենալ առեւտրային քան թէ պէտք ունենալ մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք հեղինակի անկեղծ յայտարարութիւնը թէ իր

գործը գիտնական աշխատութիւն մը չէ, այլ յօ-
րինուած է «մեր ժողովրդի համար, որ ոչինչ չգիտէ
իր անցեալի մասին»:

“Հայկական Ցպագրութեան” Ա. հատորը
(451 էջ) իր սկսի հայերէն առաջին տպագրու-
թեանէն (1512) եւ կը հասնի մինչեւ 1700: Այս
հատորին մէջ առանձնապէս հետաքրքրական են
ժողովրդի մասը իր կոչումներէն, լեզուի եւ կրօ-
նական վեճերուն նուիրուած գլուխները, հայ տպա-
գրութեան երեսփոխաններու հրատարակութեան
համար գործ գրուած հոկոյտական շանքերն, առա-
ջին հրատարակութիւններու բովանդակութեան
ուղղութիւնն եւ անոնց քննադատութիւնը, ժողովրդա-
կան աղէտներուն նկարագրութիւնն եւ վերջապէս
քաղաքական պատմութեան հորիզոնի վրայ խորշույլ
Օրդի երեւոյթն եւ իր ձեռնարկութեան մանրամասն
ստորագրութիւնը: — Կրօնափոխութիւններու
կամ այս նկատմամբ եղած շանքերու պատմութեան
ընթացքին մէջ, հեղինակը բաւականաչափ մըլմ-
կոյք չէ գտնել մեղադրելու համար կաթոլիկ
կղերի անապնէն եւ ճիգերը: Բայց նա միակողմանի
չէ իր գատնութիւններու մէջ. նոյն թափով կը
յարձակի նաեւ լիւթիստայ եւ Վ. Օրդիի հնգեւոր
վարչութիւններու շուրջ տիրող կորստերու վրայ,
չինչայնով իր ուղեքննելու ուղղել ամենաբարձրէն
սկսած մինչեւ հասարակ իր պատճառած շարքերնե-
րուն անգիտակցից հնգեւորականը: — Հեղինակի
որսի գտնութիւնն երեւան կու գայ ամէն ան-
գամ որ կրօնը կամ կրօնականը գործը եւ առիթ
իր գառնելու հայրենիքի, լեզուի եւ ազգայնու-
թեան բարոյական համ յիշմական փութան: Այս
բոլոր պարագաներու մէջ Գրիգոր Արծուհիի աշա-
կերան է, որ կը խօսի:

Իսկ Բ. հատորը գեա միայն Ա. մասն է հրա-
տարակուած (610 էջ), որ կը պարունակէ ԺԲ.
գալի պատմութիւնը: Այս հատորը նուիրուած է
Մխիթարեան Միաբանութեան հիմնադրութեան
200ամեակին եւ կը սկսի Մխիթար Աբրաքի եւ
Մխիթարեաններու գործունէութեան պատմու-
թեամբ, որուն կցուած է Մխիթարի պատկերը: —
Աբրաքը շնչէ էլ յատկացուած Մխիթարի եւ
Մխիթարեանց գործունէութեան, բայց այս գեա մի
մասն է իր քննադատութեան եւ կը խոստանայ իր
գործի շարունակութեան մէջ վերագաւառալ
Մխիթարեանց նոյն ընդարձակ քննադատու-
թեամբ, կենթադրելու: Պ. Լէօ աշխատած է
անաշուք գտնուիլ Մխիթարեան միաբանութեան
գաղափարն եւ վիճելի կողմերն իրենց բովանդակ մե-
րուութեան մէջ ներկայացնելով ընթիւնը գնեցուն:
Անկասկած է յամենայն դէպս, որ հեղինակը կա-
տարեւելապէս անկեղծ է իր քննադատութեանց մէջ
եւ ազատ որեւէ օտար կամ կանխակալ կարծիք-
ներու ազդեցութենէ: Իբրեւ եղբայրացութիւն
կարելի է յառաջ բերել որ Մխիթարեան Միա-
բանութիւնը Լէյի բազմակողմանի եւ մանրամասն
քննադատութիւնէն վերջն աւելի իրաւունք ունի
պարծնալու իր գոյութեամբն եւ գործունէու-
թեամբը հայ ազգի մէջ. Իր վրայ գործած միջան-
գրանքները՝ զիւստրապէս այն՝ թէ ժամանակի
“եւրոպական առաջնախնդութեան անսակեալից

Մխիթարեան Միաբանութիւնը յետադիմական
քայլ էր. այդ միաբանութիւնը պիտի մշտ յեր
մարածէ ժամանակի բոլոր վանական հիմնարկու-
թիւններու վրայ: Ի՞նչ կայ գարմանալու, որ
Մխիթար եւ իր աշակերտները չեն հեռուի
Վոյտերի, Ռուսոյի կամ ԺԲ. գաղափարի փիլի-
սոփայական հասունը յառաջ բերած շարժման եւ
չեն կոցել իւրացնել “նոր գաղափարները”: Է՞ որ
այլապէս անոնք պիտի գաղափարէ որ միայն վանա-
կան այլ եւ առհասարակ կրօնական լինելէ: Դեռ
շատ մեծ հարց է թէ՛ հայ հաստատութիւն մը
պիտի կրենքն արդեօք օտար հոգի մը վրայ պահ-
պանել իր գոյութիւնը իբրեւ զոռ աղբյւրի-բնու-
թիւն Միաբանութիւն, թէ՛ ինչ նա չլինել փնտրու
հաստատութիւն, այսինքն չունենար ինքի իւրեւ-
րան-իւն իր ԲԼ, չվարէր համեմատաբար մեկու-
սացեալ կեանք:

Հեղինակն, որ իր խիտ եւ բազմադիմ
քննութեանց մէջ միշտ գիտէ մնալ անաշուք եւ
անկողմնապէս, կը խոստովանի թէ “հարկ տա-
րիներէ ընթացեալ Ս. Ղազարի վանքը լոյս էր
հասնում կաթոլիկութեան շատագոյնութիւններն,
քարոզում էր պապական գաղափարներ, բայց հայ
ազգը, նոյն իսկ նրա ամենամեծ անդ. բայց, չէր
այրում այդ գրգռը, այլ նրանցով զարգարում
էր իր տները, կարգում էր եւ շարունակում էր հա-
մարել այդպիսի գրգռը հրատարակողներին յար-
գանքի ու պատուի արժանի հայեր: Համեմատել
կամ հայտնաբերել այդ գրգռներն կարող էր ամէն
մէկը, բայց է՛ւ լի է՛ր, Միխիթար Աբրաքիստ
Լէօ-ն յաղնահայտ իւրաքանչիւր, հպտակեցեց իր
հեղինակութեան, գարձաւ մտքերի տէրն ու հրա-
տարարը: Նա գիտուն էր, լաւ պատրաստված եւ
մեր հայրենի ողբերգութեան ժամն էր իր փութա-
շնչով չէր ուսում, գալաղիւն անկարողութիւնը: Դ
Լէօ՝ կը կրկնէր, համակել էր ընդհանրապէս
Մխիթարեանը եւ որչի ինքի ալ չէր կարելի
սպասել անաշուք քննադատէ մը:

Գրելու միւս երկու բաժիններն են “Պարտ-
կական Հայապատմութիւն” եւ “Հնդկաստանի հայերը”,
երկուքն ալ վերին ստիճանի հետաքրքրութեամբ
կը կարդացուին, շնորհիւ այս ճոխ նոր պատմու-
թեան միջնադրին, որ գետնգուած է այնտեղ: Անկա-
րելի է այս սուղ էջերու մէջ ասոնց բովանդակու-
թիւնը յառաջ բերել: Լէյի “Հայկական Ցպա-
գրութեան” այս հատորները հայ կեանքի յիշա-
կարաններն են, որոնց ծանօթանալու պարտաւա-
րութիւն է իր ոչ-հեռու անցեալը լաւ ճանչնալ
ուղղ. ամէն մի հայի համար:

“Հայկական Ցպագրութիւնը” Լէյի հրա-
տարակութիւններուն մէջ ամէնէն կարեւորն է:
Թէ երբ կը վերջանայ ստոր հատորներու շարքն՝
կարծեմ նոյն ինքն հեղինակը գոժաբաւալ պիտի
կենար յայտնէ, որովհետեւ այդ բանը կախած
ունի իր ձեռքի սակ ունեցած կամ ապագային
հաւաքելիք նիւթերու առատութիւնն: Լէյի
արժանաւորութիւնը կը կայանայ այն բանի մէջ,
որ նա մատչելի լեզուով կը ժողովրդականացնէ մեր
նորագոյն պատմութիւնն՝ առաջնորդելով միան-

գամայն ընթերցողին որ նա իր հայեացքը կամ համոզումը կազմէ պատմութեան այս կամ այն դէպքի կամ անձնաւորութեան նկատմամբ:

Լէոյի այս երկաթորոթիւններու շարունակութեան վրայ կը խօսիք հետզհետեւ երբ լըյս ընծայուին:

Յիփիս, 14/27 Օգոստոս 1903:

Կ. ՏԻԻՐՆԼՐ

ՊՅՈՒՆԻՐԻՆ ՀՈՍԵՐԷՆ ԼԵՃՈՐԻ

(Հայերէն-թուրքական-իւրէլ)

Գ. -մ վերջապատը հայերէնի հնչողմանը մէջ:

Հայերէնի մէջ հնչողակերտ ք տառին կը հանդիպինք¹. Եւսական սարմատներու ուղղակիանիք². Զուր, սեւ. ծանա (որ սովորական իմաստէն զատ³ կը նշանակէ նաեւ. 'յոթ, յայտնի է թէ բառիս սենցած նախնական բուն նշանակութիւնը այս էր, համա. հյ. ձն, ձն-ի, յն. γένωμα, լւ. gıyma), 2. Կարգ մը դերանուանց սեռականներուն մէջ⁴ Իր. այր, նոր. եւն, 3. ՍՏԺ. կո. փ. եղակի 2. դէմքին եւ քանի մը հրամայական ձեւերուն մէջ. ուրեցեւ, ուրեւն, իււ-ուրեցեւ (կր. հրմ. կո.), փ. ուրեւ, 4. Անկի փ. եղակի 3. դէմքին մէջ եր. ուրեւ, իււ-ուրեւ (կր.). Բուզգը բայաւ. ձեւերու մասին կը վարդապետէ, թէ մասնիով մը — յն. 'թա անձն քլան. այն մասնիկը, կը գտնէ ՄԷ.յի MSL. IX 53⁵, XI 17 սեռական ձեւերուն մէջ: Բարեգտան Grundz. II 828 կ'ըսէ թէ սեռականներու ք գիրը հին հիւս. օտ. հրգ. անտէր ձեւերուն հետ կրնան համեմատուիլ: Ծանշ եւ սուր նման ուրիշ երեւոյթները սովորաբար կը մեկուռն արմատի փոփոխութեամբ (ք. սարմատները) (ՄԷ.յի MSL. VIII 162): Ըստ իմ կարծեացս զանազան կարգի ք- ձեւերն իրարու հետ սեւէ յարաբերութիւն մը չեն կրնար ունենալ:

Ծանօթ⁶ ք, եւ սարմատներէ կը սփռի. այս արմատներու յոգնակն ծ- հնչողման կը հետեւի, որուն մասին արդէն վերը (էջ 193) առիթ ունեցանք խօսելու: Արմատի փոփոխութեան հայերէնի մէջ ընդհանրապէս հազուադէպ պատահար մըն է: Զեզըք ք-ն, սարմատներու նախկին արմատական փոփոխութիւնը բարձրովին դադարած էր: Ասկայն սուր ներհակ ք եւ սարմատներու (կամ ք-ն եւ ք-ն արմատներու) մէջ փոփոխութիւն մը նշմարելը այնչափ աւելի նորանշան է, որչափ որ այսպիսի երեւոյթ մը այնչափ էր մեղի այլուստեք. ք-ն արմատականն աճում մը պատահած կը տեսնենք նոր անականին մէջ, (համա. լւ. ոտուս եւն), որ իւր այս մասնիկն աճին հնչողի մէջ (սեւ. Նուշ եւն) անվճար ու անկորուստ կը պահէ. սակայն այսպիսի աճում մը միայն հայերէնի յատուկ չէ, համա. նաեւ յն. νεαρός 'երիտասարդ, կրնայ թերեւս կարծուիլ

թէ ք-ով աճում մը⁷ ըստ օրինակի ազգակից լեզուաց, աճականներու քով միայն մուտք գտած ըլլայ սակայն այսպէս չէ: Եթէ ք-ով ուղղակիք յաճախաւորն աճականներու քով (քարշը, իւնշը, խորշը, լանք, փորք, տուշք եւն) կը տեսնուի, ոչինչ նուազ քանակութեամբ նշոյնն կը պատահինք նաեւ դղական տեսանց քով, զ. օր. սոր, որս-որ, ծար, ծուշ: Ուստի եւ երթագրութեանց երկու դուռ հոս մեր առջեւ կը բացուի. ք- տառը կամ — արմատական ձայնէն եւ կամ թէ -s ուղղականի նշանատառէն կրնայ ծագումն առած ըլլալ: Ես ըի՛ վերջապատ. օք ծագած ըլլանք ընդունելու աւելի մեծ եմ: Ի հարկէ այս պարագային մէջ -sի ունեցած հնչումը զգ փոխանակող -s գրէն տարբերելու էր: Ըստ եր հաւանական է թէ չ ձայնը ըլլար: Եթէ ուղիւ է երթագրութիւն, այն տառն հնչողի-իրանեանի զուգահեռաբար զարգացում մը տեղի ունեցած է, համա. սիր. յգ. ուղ. dēvās 'աստուածք, օտ, համա. սիր. mānyā 'մարք, ամ. mānyā 'ողի', Հայերէնին հնչողի-իրանեանի հետ ունեցած այս համանշանութիւնը պէտք չէ զմեզ զարմացնել, վասն զի ինչպէս արդէն JF. V 75 ff. պարզուցած եմ⁸, ի՛, ն, ւ, ք, ք-երէն ետք ծի փոփոխիլ⁹ հնչողի-իրանեան եւ սլաւ-բալթական լեզուաց յատուկ մէկ երեւոյթն է: Ուստի եւ այս դիւն առեւ զարմանալու անհրաժեշտ պատճառ մը չի մնար, եթէ այդ երեւոյթը նաեւ հայերէնի մէջ տեսնուի:

Անշուշտ պիտի հարցուի թէ արդեւք այս արեւելեան հնչեւրդականի ծանօթ ձ գրին ուրիշ հայերէն ալ կարելի է յաղացուցանիլ: Այս հարցման տարւոյ պատասխանն յեղական ժխտական է: Բառամիջին ք կորուսած կը գտնենք նաեւ հոն, ուր ըստ հնչողի-իրանեան եւ բալթիկ-սլաւեան լեզուաց օրինացք է հարկ ըր սպասել. զ. օր. նա, սեւ. նուշ. սիր. անտէր, սեւ. անտէր: Բառին վերջն նէ ետքը ձ գիրը չ ուրեք կը տեսնուի: Ստորդ է օր, հնչեւր. 'մաք, նշանակող (յն. մէ լ, ք. փ. milis, ար. myale, լւ. mel, իւ. mil նոր իւ. mil, սեւ. meala) բառերը հայերէնի մէջ Իւր ձայնը կու տայ, սակայն այս բառը նախն. ի-արմատի չէր պատկաներ (ինչ որ պատահած կը տեսնենք իրերէնի մէջ), այլ -ի-ն արմատի. իւն հայերէնի մէջ — ինչպէս հաւանական է նախն. ի-ն արմատի, հայ. մեճ. լւ. midis 'մեղաշոր', medius 'մաք', յն. մէ ծ Ս, իւ. mid. հին. midar, հրգ. mēuս ձեւերուն համապատասխանող բառի մը հետ խառնուելով, սարմատի

¹ Հոս անցողակի կերպով սա ծանօթութիւնը կու տամ. թէ այս բառը հայերէնի մէջ — արմատին կը վերաբերի ուստի եւ իմ այս բառին հնչեւր. Լեւ. մասին բնած պատճառարանութիւնը, որոնց պաշտպան կը հանդիսանան շատ մը քննիչ (Հի.բմ. Arm. Gram. I. 479, Uhlenbeck Et. Wtb. der altind. Spr., Streiberg JF. Anzeiger III 179) անհերքելի եղանակաւ կը հաստատուին: Գործառնաբար այն տողերը գրած փրփրէն հայերէն լեզուի մէջ այնչափ սկսնակ էի նկատուիլ, որ հարկադրաւոր էի կարծի ու վերապահեալ բացատրութիւններով ինչ զինքն բացատրել (1892, BB. XIX 295):